

Hem Büyücü, Hem Rahip, Hem de Tabip: Uzmanlaşma Neden Yok?*

Magician, Priest and Physician all in One: Why No Specialisation?

Doç. Dr. Osman KARATAY**

Özet

Dini güç sahibi olduğuna inanılan kimsenin dünyevi meseleleri çözmede de yetkesinin olduğuna inanılması bütün eski ve eskiliği koruyan toplumlarda olağandır. Bu kimse daima toplumun kanaat önderi, çoğunlukla da siyasi iktidarın en önemli sahibi veya ortağıdır. Eski Türk toplumunda bildiğimiz dönemler itibarıyla siyasi iktidar açık şekilde dini iktidar sahasından ayrı ve azade tutulmuştur ama kapılar din adamlarına sonuna kadar açıktır. Savaşın kazanılması gibi uç bir hadisede dahi temel beklentilerin din adamından olması, bu etkinin ve etkileşimin aslında bir sınırının olmadığını gösterir. Eski Türklerde bu rolü kam/bahşı/sagun denilen kimseler üstlenmiştir. Ama işlevi ifade eden esas kelime 'böğü'dür. Kaynakların bize bilgi ulaştırmadığı dönemde bu kelimenin 'din adamı' anlamına geldiği anlaşılıyor. Bildiğimiz dönemlerde ise iki farklı anlam türer: Kelime bir tarafta büyüü ifade ederken, bir tarafta büyü ile ilgisi olmayan bir içerikle bilgeliği anlatmaktadır ve kağanların sanlarında kullanılır. Bilgeliğiyle öne çıkan kimseden büyü, hatta tedavi beklenmez. Dede Korkut örneğinde olduğu gibi, o, sadece sözleriyle yol göstericidir. Sagun kelimesinin de bazı dönemlerde ve lehçelerde bilgelik ve bilgililik anlamının ağır bastığını tahmin ediyoruz. Öte yandan toplum, din adamından veya kendisinde ruhani güç bulunduğunu iddia edenlerden bazı dertlerine derman bulmasını ister. Sıkıntılar büyük çoğunlukla sağlıkla ilgilidir. Bu talebe cevap vermeyen kimse itibar kaybına uğrayacağı için, büyü yoluyla tedaviyi bolca kullanacaktır. Tedavinin psikolojik boyutunu, yani hastanın iyileşeceğine inanmasının aslında iyileşmenin yolu olduğunu düşünürsek, büyücülerin hekimlikte büyük ölçüde başarılı olduklarını tahmin edebiliriz. Ama yaptıklarının aslında tedavi olmadığını kendileri de iyi bilmektedirler ve tedaviyi sağlama almak için büyüye koşul olarak ilaçlı iyileştirmeye de başvururlar. Bu yüzden, okuyup üflemenin yanında fiili müdahale de görürüz. Yani rahip büyücülük ve hekimliği aynı anda yapmaktadır ve işin aslı toplum da onu buna zorlamaktadır. Günümüzdeki cinci hocaların aynı uygulamayı devam ettirdiklerini, eski kam ve bahşların doğrudan mirasçısı olduklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

Anahtar kelimeler: *Eski Türkler; geleneksel tıp; büyücülük; böğü; bahşı; kam.*

* Bu makale 2. Uluslararası Tıp Tarihi Sempozyumu'nda (10-13 Aralık 2012, İstanbul Üniversitesi Dış Hekimliği Fakültesi) bildiri olarak sunulmuştur.

** Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Bornova - İZMİR, karatay.osman@gmail.com

Abstract

It is ordinary for ancient people or for those preserving old habits to believe that religiously authorised men had the authority to solve laic issues, too. Those men were always social leaders in societies, and mostly the most significant owner or sharer of the political power. In the old Turkic society, political power was clearly kept aside from the religious power, but the former was widely open to religious influences and to the men of religion. Indeed, the fact that people expected the latter to help them even in such an extreme case as to win battles shows that the concerning influence and interaction had no borders. This role was assumed by the men called kam/bahşı/sagun among the ancient Turks. The essential word, however, defining the function is 'böğü'. It seems this word meant 'priest' in the ages about which historical sources are silent. In the known period, two meanings were derived from the same word. Once it signified magic and, on the other hand, it meant wisdom, without any clear reference to magic. The second one was used especially in qaganal titles. People did not use to expect magical activities from those who had distinguished with their wisdom. They were guides with their advices for true behaviours and true path, as in the example of Dede Korkut. We guess that the word 'sagun' got also the meaning 'wise' in some historical periods and dialects. As stated above, the old/traditional society always hope and seek from men of religion or from those claiming spiritual power to find solutions for their problems, especially in health. Since the adressed men would lose prestige if they did not carry out what was wanted from them, they would make use of magic in great abundance for curing people. We should consider that the psychological dimation of the cure, that is, self-confidence of the patient to heal is a half-way in recovering. Thus the magicians were likely successful at least in half of their cases. On the other hand, they knew well that what they did was not cure in medical sense, therefore they used medical ways, too, as a paralel remedy, as much as they knew. For this reason, we see also factual intervention besides magic and pray words. Namely, the priest performed the jobs of magician and physician simultaneously, but under the pressure and demand of the society to a great degree. It would not be wrong to tell that the 'hodjas of jinn' are today inheritors of that old professon and tradition.

Keywords: *Old Turkic society; traditional medicine; magy; 'böğü'; 'bahşı'; 'kam'.*

İslâmiyet Eski toplumların kültür ve hayat tarzları üzerinde çalışan antropologların işlerinin nispeten kolay olduğunu sanıyorum. Çünkü temelde geriye doğru gittikçe ortaklıklar artar; ortada çok fazla çeşni olmadığı için, maddi ve manevi kültür öğeleri daha fazla paylaşılır. Bir topluma özel diyebileceğimiz konular nadiren manevi kültür, çoğunlukla da fiziki çevrenin belirlediği maddi kültürle ilgili şekillenmiş öğeler üzerinden konuşulabilir.

Bu yüzden, eski Türk toplumundan bahsederken, diğer toplumlarla karşılaştırma yapmakta beis yoktur; öte yandan eski Türk toplumundaki birçok öğenin de evrensel boyutlarını göz ardı etmemeliyiz. Bunlardan biri eski Türk dinidir. Bize ulaşan vesikalar eski Türklerin şaşkırtıcı bir vahdaniyet inancına sahip olduklarını gösteriyor. Ancak iş bu inanç dünyasının temsilcileri olduğu söylenen şamanlara gelince, durum değişiyor. Yanılgı o kadar büyük ki, eski Türk dinine Şamanlık, hatta Latinceye müracaatla Şamanizm diyorlar. Hâlbuki şaman Kuzey Yarımküredeki bütün toplumlarda vardır. Roux'nun belirttiği gibi Asya'nın kuzeyinde hayret verici bir eşbiçimlilikle yoğunlaşır ama yine de Türklere has değildir ve üst- bölgesel bir yayılım gösterir [Roux 2002: 63].

Ve bu şaman din adamı olarak bir taraftan büyü ve kehanet gibi iki önemli işi yapıp, bir taraftan da gizemli güçlerini insanların en önemli ihtiyacını, sağlık sorunlarını giderme-

de kullanır. Tabii, isteklerin ardı arkası kesilmez. Bunu anlayışla karşılamak lazım. Savaşçılar, askerler dahi onlara başvurarak büyü yapıp veya dua edip kendilerini muzaffer kılmalarını isterler. Bu yüzden, bir din adamından veya gizemli güçler taşıdığına inanılan kimse-den tedavi beklemek göreceli olarak çok normal bir davranıştır. Hatta bugün şiddete maruz kalan sağlık çalışanlarının kaderini onlar da yaşıyorlardı ve bazen çare bulamayışı hayatlarıyla ödüyorlardı [Roux 2002: 84].¹

Ben burada tıp üzerinden bir iktidar-toplum ilişkisine değineceğim. Din adamı çoğunlukla toplumun en önemli kanaat önderi ve yine çoğunlukla siyasi iktidarın en önemli sahibi veya ortağı olagelmıştır. Eski Türk toplumunda böyle iktidar sahipliğinin örneği bulunmaz. Çağdaş bir tabiri geriye taşırsak, laik bir devlet yapıları vardı. Ancak kağanlık soyunun kut sahibi olduğu, yani Tanrı tarafından seçilip atıldığı şeklindeki inanca yapılan vurgu ki, Osmanlı'nın son dönemlerine kadar bunu görüyoruz, hükümdarı zaten manevi konularda herhangi bir din adamının üzerine çıkarmaktadır. Bir de yanlarında danışman olarak din adamını tutunca, iktidarları iyice pekişmektedir. Ancak buna karşı da muhalefetin yolunu sonuna kadar açacak bir sistemin, kut kayboluşu anlayışının türetildiğini, dolayısıyla Türklerde hükümdarın sonuçta yine mutlak iktidara erişemediğini belirtmeliyiz. Diğer pek çok toplumun aksine, eski Türklerde din adamları sınıfı hanedandan değildi; halktan insanlardı. Bu şekilde halkın teveccühüne sahiptiler ve iktidar da bundan istifade etmeyi biliyordu. İktidar onlara, onlar iktidara ihtiyaç duyuyorlardı; konumuza bağlarsak, sağlığı bozulan halk da onlara muhtaçtı.

Başlıkta uzmanlaşma olmadığını vurgulasak da, en eski zamanlardan beri iki tür hekimlik veya iş olduğunu belirtmeliyiz. Gözle görülen hastalıklar, yaralar, kırık-cıkıklar, yani büyük ölçüde hariciye alanına giren sorunlarla gerçek anlamda tabiiler ilgileniyordu. Bunlara "otacı veya emci" deriz. Kelime "ot" kökünden *ota-* 'ot toplamak' > 'otlarla tedavi etmek' biçimindeki bir gelişmenin ürünüdür [Clauson 1972: 42, 44]. İkinci kelime ise doğrudan *em* 'tedavi' kelimesinden gelir ve 'hekim' anlamındadır. Oğuzca kaydedilmiş bir örnek verirse "*Emçiağar ot ota:d'*" denir [Clauson 1972: 155-156; Sevortyan 1974: 270-271].

Yine 'tabip' anlamıyla bildiğimiz kelimelerden olan *sagun* ise muhtemelen bir unvan olarak görülüyor [Clauson 1972: 81]. *Sagun* kelimesinin de bazı dönemlerde ve lehçelerde bilgelik ve bilgililik anlamının ağır bastığını tahmin ediyoruz.

Macarca; "*orvos*" 'hekim' kelimesinin de Türkçe kökenli olduğuna inanılır. Sahacada; "*arva*" 'tıp' anlamına gelir. Kökünde *arba-* 'sihir yapmak' (>*arvış* büyü) kelimesi vardır [Róna-Tas ve Berta, 2011: 656]. Moğolcada bundan gelen; "*arvis*" kelimesini 'bilgi, bilim, engin bilgi, bilgelik' anlamlarıyla buluyoruz [Lessing 2003: 81].

Bir de dâhiliye alanına giren rahatsızlıklar, yani kötü ruhlar veya yaratıkların sebep olduğu hastalıklar vardır ki, karın ağrısı veya ciğer üşütmesi gibi sebebi bilinebilenler dışında kalanlara otacıların yapabileceği fazla bir şey yoktu. Buna cin çıkarmayı, kötü ruhları kovmayı bilen, buna yetkisi ve yetkesi olan birileri lazımdı. Bu iş için en yaygın ve esas kelime *kamdır*. Temel anlamının "sorcerer, soothsayer, magician, şaman, koldun, çarodey, volşebnik, vorojey, proritsatel', vrac" [Clauson 1972: 625; Levitskaya vd. 1997: 24]. Büyü yapabilen, madde ötesi dünyaya uzanabilen, dolayısıyla geleceği görebilen kimsenin madde ötesindeki yaratıklarla irtibat kurarak veya müdahale ederek onların sebep olduğu hastalıkları da tedavi edebileceğine inanılırdı. Kam eski Türk toplumundaki din adamının ismidir. Uluslararası edebiyattaki *şaman* kelimesinin Türkçe karşılığıdır. Din adamının dâhili-

¹ Şamanın bir hekim-büyücü olmadığını iddia eden Roux [2002: 63], bu şiddetin örneklerini vererek aslında kendisiyle tenakuza düşüyor.

ye sahasında tabiplik yapmasını, yukarıda belirttiğimiz gibi, büyük ölçüde toplumun beklentisine bağlamak lazımdır. Hatta eski bir Uygur belgesine bakılırsa, ölüyü diriltmelerini ummak bile olabilir: "*Taki kamaĵ kamlar t rlepneĵt rg rmegey*" [Clauson 1972: 625].

Bunu günümüzde dahi görüyoruz. Hasta hocaya götürülüyor; hoca okumayı reddedince, iŖi bilmeyen adam oluyor. Böylece istenileni yapmaya toplum baskısı karŖısında mecbur kalıyor veya d r stl g n  sonuna kadar koruyarak ve okuyup üflemenin dinde yeri olmadıĵını bir otorite olarak söyleyerek bu baskıya direnir. Ama eski toplumdaki din adamları Müslüman toplumlarındakiler kadar rahat deĵillerdi. Öte yandan, ilkel toplumda hastalıĵın sebebinin kötü ruhlar ve yaratıklar olduĵu inancını topluma zerkedenler de zaten din adamları olduĵundan, böylece aslında etkilerini biĵiyorlardı.

Tedavinin psikolojik boyutunu, yani hastanın iyileŖeceĵine inanmasının aslında iyileŖmenin yolu olduĵunu d Ŗ n rsak, büyücülerin hekimlikte büyük  l c de baŖarılı olduklarını tahmin edebiliriz. Ama yaptıklarının aslında tedavi olmadıĵını kendileri de iyi bilmektedirler ve tedaviyi saĵlama almak için büyüye koŖut olarak ilaçlı iyileŖtirmeye de baŖvururlar. Bu yüzden, okuyup üflemenin yanında fiili müdahale de görürüz. Bu arada hastalıĵın sebebinin hastanın yaptıĵı kötülükler olduĵunu söyleyerek  are olarak kendilerine ve baŖkalarına hediye verilmesini  nermekteydiler [Roux 2002: 85]. Yani rahip büyücülük ve hekimliĵi aynı anda yapmaktadır ve iŖin aslı toplum da onu buna zorlamaktadır. Günümüzdeki cinci hocaların aynı uygulamayı devam ettirdiklerini, aynı beklentiye cevap verdiklerini, eski kam ve bahŖıların doĵrudan miras sı olduklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

Burada bir anlambilimsel ge iŖten hareketle bir hususu sorgulayacaĵım. D hiliye ile hariciyenin, emci ile kamın arasındaki sınır neydi? Belli miydi? Kutadĵu Bilig'de geçen "*Kerek tut ota kerek erse kam*" [Kutadĵu Bilig: 124] sözü bunların ilintili, aynı cinsten ama ayrı iŖler yaptıklarını göstermektedir. Fakat zaman ilerledikçe kamın yetki alanı geniŖliyor ve Orta aĵ sonlarında Kıpçak Türkçesinde 'al-tab b' olarak kayda girerken, takip eden dönemde  aĵatay Türkçesinde 'physician, healer, sage' anlamlarını kazanıyor. Daha doĵrusu, anlaŖılan İslam toplumunda dâhiliye iŖlerine cahiliye açıklamaları hoŖ g r lmediĵi için, kamlara hariciye iŖleri, yani esas hekimlik konuları kalıyor.

Bu tabii ki manevi g c iddiasından geri adım anlamına gelmiyor. Ortada sadece yeni girilen dine göre bir ayarlama var. Aslında iki iŖ tek kiŖide birleŖiyor. Nitekim kamların Anadolu Türk toplumundaki varisleri olan, canlı olarak da takip edebildiğimiz ocaklar uzmanlık alanlarına göre kırık cıkık da yapabilir, okuyup üfleyip tükürerek tedavi de yapabilir. Tababet iŖini sadece 'cinler' üzerinden  zen, ocaklar gibi maddi tedavi yöntemleriyle uĵraŖmayan kimselere ise, belirttiğimiz gibi yaŖayan dilimizde 'cinci hoca' diyoruz. Hadiseyi geriye taŖımak mümkün ise, diyebileceğimiz Ŗey cinci hocaların ge miŖteki kamların veya uluslararası dildeki adıyla Ŗamanların varisleri, ocakların ise emcilerin devamları olduĵudur.² Anadolu'da Ŗaman arama sevdasındakiler baŖka yerlere bakmayıp, doĵrudan cinci hocalara gitmelidirler.

Kam kelimesinin  uvaŖadaki geliŖimi ve *em* ile birlikte kullanımı da bu ger eĵi iŖaretler. Kam bu Türk dilinde *yum* biçimini almıŖtır. *Yumla-* halk tıbbıyla tedavi demekken, *im-yum* 'lekarstvo' anlamına gelir [Levitskaya vd. 1997: 241]. Aynı Ŗekilde bir baŖka denkliĵi de *sam* kelimesinde ve dolayısıyla *im-sem* 'lekarstvo' anlamında buluyoruz [Sevortyan 1974: 270]. Tersi de oluyor. Emtci kelimesinin 'ot ile tedavi eden' anlamının yanında zamanla 'kurŖun döken' ve nihayet ' f r k c ' anlamının geliŖtiĵini görüyoruz [Sevortyan 1974: 271].

² Anadolu'daki halk hekimliĵi uygulamaları için bk. [Ŗar 2005: 131-6].

Öyleyse temelde, belirgin sınırlar içinde emci ile cinci, otacı ile büyücü arasında bir fark bulunmuyor. Cin çıkarmayı bilen adamın biraz kırık çıkıktan da anlamasını, bu arada otları kaynatmayı bilmesini beklemeliyiz. Büyücü diyince aklımıza tenceresinde kaynattığı malzeme ile iksir hazırlayan adamın gelmesi boşuna değildir. Demek ki şaman sadece eczacı değil, dolayısıyla iyi bir kimyacıdır. Bunu en iyi Asteriks'te görürüz.

Asteriks ve Galyadeyinca, evet bu kullanım ve yaklaşım evrenseldir ve Türk toplumuna has değildir. Araççada; "*hekim*" kelimesinin *hikmet* köküne gitmesi, bilge adam ile tedavi eden adamı aynı isimle çağırmanın boşuna değildir. Vaki, "*hükümet*" kelimesi de aynı köke gider. Tıpkı Türkçedeki "*bey* ve "*büyük*" kelimelerinin aynı köke gitmesi gibi. Başka dillerde de bu böyledir. Bu ayrı bir konudur ve hakkında bir kitap yazılmıştır [Karatay, 2006].

Çoğunluğun bildiği İngilizceden örnek verirsek, tıp mesleği için kullanılan "*medicine*" ve "tedavi" anlamındaki *remedy* kelimeleri Latince; "*mederi*" tedavi etmek'ten gelir. Bir fikre göre *med* kökü 'Medleri işaretlemektedir. "*Meditation*" kelimesi de bu kökle bağlantılıdır [Skeat 1993: 277]. Bugün tüm Batı dillerine yayılmış olan *magy*, *magic* kelimesi ise kökünde Medlerin din adamı *Magı* barındırır [Skeat 1993: 264]. Derin düşünen adam deruni işleri bilir, derunu bilen maddeyi de bilir. Maddeyi bilen, kimyaya vakıf olan kimse de ilacı, iksiri bilir.

Erken uzmanlaşmayı tıpta değil de siyasette müşahede ediyoruz. Dede Korkut örneğinde gördüğümüz üzere, toplumun ve devletin akıl hocaları, danışmanlar büyü yollu tıpla uğraşmazlar. Bu kimselerin aksakalla bezenmiş bilge kimlikleri toplumu tedavi etmek değil, fikirleri yönetmek ve yönlendirmek için caridir. Gerektiğinde tabii ki otacılık yaparlar. Bu işlevi bu çalışmada esas incelenmesi gereken "*böğü*" kelimesinde görmekteyiz. Kaynakların bize bilgi ulaştırmadığı dönemde bu kelimenin 'din adamı' anlamına geldiği anlaşılıyor ve muhtemelen Eskiçağda İran'da yaşayan Medlerin din adamlarını ifade eden "*mug*" kelimesiyle kökteştir [Karatay 2006: 22-26]. Moğollarda şamana "*böge*" denir. Kıpçak Türklerinin baş-şaman için kullandıkları *beki* kelimesi de "*böğü*" ile kökteş gözüküyor [Roux 2002: 74].

Ama genel Türk sahasında hâkim olarak iki farklı anlam görülür: Kelime bir tarafta büyüü ifade ederken, bir tarafta büyü ile ilgisi olmayan bir içerikle bilgeliği anlatmaktadır ve kağanların sanlarında kullanılır [Sevortyan 1978: 294]. Mesela Büyük Uygur çağının en ünlü hükümdarının adı *Böğü Kağan*'dır. Dolayısıyla, bu ikinci kullanımdan anlayacağımız şey bilgeliğiyle öne çıkan kimseden büyü, hatta tedavi beklenmeyeceğidir. Kelimenin kayda geçmiş bir hekim anlamı bilinmiyor. Bunu hekimi ifade eden yeterince kelimenin bulunmasına bağlamalıyız. Öte yandan, anlam genişlemeleri ve kaymaları yukarıda açıkladığımız bağlantılara yol açarken, safi anlamıyla büyüüyü anlatan bir kelime kalmıyor. Bu yüzden *bağ*- 'büyü yapmak' kökünden gelen "*bağcı*" kelimesinin hiçbir yan anlamı olmaksızın, büyücü demek olduğunu görüyoruz.³

Eskiden bilgide uzmanlık yoktu. Kısaca bilen adamlar ve diğer insanlar vardı. Dünyanın bütün bilgi işleri, tüm bir bilişim sektörü de işte bu bilen adamın sırtındaydı. Dolayısıyla, mesele insanların en önemli ihtiyacı olan sağlık ise, ister ottan ilaç yapsın, isterse yalnızca kendisinin anladığı sözlerle okuyup üflesin, bu adamın işlevi tekti. Dâhili hastalıkların madde ötesi bağlarının düşünülmesi bu şifacıları büyü dünyasına bağlarken, büyüünün ardında ruhani güç olduğunun sanılması da din adamlığı kimliğine bağlıyordu. Böylece bir

³ [Tietze 2002: 259], [Clauson 1972: 311] ve [Sevortyan 1978: 17] "büyü ile bağlamak" açıklamalarının aksine, bunun bildiğimiz bağlamaktan, ilintilemekten farklı, başka bir fiil olduğunu düşünüyoruz. Kelimenin esas anlamında büyü vardır. bk. [Karatay 2006: 24].

uzmanlaşma görmeksizin din adamının büyücü, büyücünün de hekim olduğunu görmekteyiz. Aynı kelimelerin üç değişik anlamı da taşınması bu yüzdendir.

KAYNAKÇA

- 📖 CLAUSON Gerard [1994]. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.
- 📖 KARATAY Osman [2006]. *Bey ile Büyücü: Avrasya'da Tanrı, Hükümdar, Devlet ve İktisat Hakkında Dilin Söyledikleri*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- 📖 LESSING Ferdinand D. [2003]. *Moğolca-Türkçe Sözlük*, Cilt I, tr. G. Karaağaç, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- 📖 LEVITSKAYA L.S., DIBO A.V., RASSADİN V.İ. [1997]. *Etimologičeskiy slovar' tyurkskih yazıkov: Obštetyurskie i mejtyurskie osnovi na bukvu 'K', 'K'*, Moskva: Nauka.
- 📖 RÓNA-TAS András - BERTA Árpád [2011]. *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*, Wiesbaden: Harrasowitz.
- 📖 ROUX Jean-Paul [2002]. *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. A. Kazancıgil, İstanbul: Kabalıcı.
- 📖 SEVORTYAN E.V. [1974]. *Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov. Obštetyurskie i mejtyurskie osnovi na glasnje*, Moskva: Nauka.
- 📖 SEVORTYAN E. V. [1978]. *Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih yazıkov. Obštetyurskie i mejtyurskie osnovi na bukvu 'B'*, Moskva: Nauka.
- 📖 SKEAT William W. [1993]. *The Concise Dictionary of English Etymology, Hertfordshire*. Wordsworth Reference.
- 📖 ŞAR S. [2005]. "Anadolu'da Halk Hekimliği Uygulamaları", *Tıp Etiği Hukuku Tarihi*, S.13(2), s.131-6.
- 📖 TIETZE Andreas [2002]. *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati*, C.1: A-E, İstanbul-Wien: Simurg.
- 📖 YUSUF HAS HACİP [2007]. *Kutadgu Bilig*, Cilt I, haz. Arat R. R., 5. baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu.